

WINFRIED HELD, *Das Heiligtum der Athena in Milet, Milesische Forschungen*, Band 2, 2000, X, 194 s., 40 levha.

W.Held tarafından kaleme alınan ve Milet Araştırmalarının 2. bandı olarak sunulan çalışma 1925'te A. von Gerkan, 1968 yılında Mallwitz ve Schiering tarafından kısmen yayımlanmış olan Milet Athena kutsal alanındaki son yıllarda yapılan çalışmaların sonuçlarını içermektedir. Kutsal alanda sürdürülen çalışmalar ile kutsal alanın safhalarının ayrımının yapılması ve daha doğru bir biçimde tarihlendirilmesine olanak sağlanmıştır. Burada sunulan çalışma ile Athena kutsal alanından bugüne kadar günışığına çıkarılmış olan, bugün bir kısmını yalnızca kazı defterlerinden tanıyabildiğimiz tüm buluntular da bir bütünlük içerisinde ele alınmıştır.

Kitabın giriş bölümünde 26.09.1903 tarihinde T.Wiegand tarafından Milet'te başlatılan ilk çalışmalardan 1968 yılında Athena tapınağının doğusundaki son çalışmalara kadar olan kazı ve araştırma süreci kısa bir özet halinde verilmiştir.

İlk bölüm kutsal alanın safhalarının ele alındığı araştırmaları içermektedir. Kutsal alanda en erken evre olarak Miken dönemi gösterilmektedir (s.5 v.d.). Büyük olasılıkla Arkaik dönem tapınağının tam altında yer alan ve megaron tarzındaki yapı kalıntısı Miken dönemine tarihlendirilmektedir. Weicker, Kleiner ve Mallwitz tarafından bir kült yapısı olarak tahmin edilen yapının Athena kutsal alanının öncüsü olduğu ile sürülmektedir. Bu yoruma bağlı olarak kültün Miken döneminden beri varlığını sürdürdüğü düşüncesi burada sunulan çalışmanın yazarı tarafından başka bir biçimde ele alınmaktadır. Held, megaron tarzındaki yapının bir zengin evi olarak tanımlanabileceğini, bununla birlikte bu alanda ele geçmiş olan ve Weickert tarafından Miken dönemine ait kült alanına işaret ettiği ileri sürülen "yılan biçimli kulbun" (Kat.K30) Miken dönemine değil Geometrik döneme tarihlendirilebileceğini düşünmektedir.

Geometrik dönemde bilinen kült alanı kısmen Miken sur duvarının Bastionu üzerine yerleştirilmiştir. Oval biçimli taşların yerleştirilmesinden oluşan ve beş sıraya kadar korunmuş olan yapı kalıntısının iç kısmında küçük gnays taş ve kalker dolguya dış kısmında ise büyük gnays plakalara rastlanmıştır. Kült yapısının tarihi gerek taşların altından, gerekse de çevre duvarından günışığına çıkarılmış olan geç Miken ve Geometrik dönem seramiği ile desteklenmektedir (Kat.K1-2)¹. Held, bu alanda daha önce yapılan çalışmalarda bulunan birkaç seramik buluntusunu Mallwitz ve Schiering'in önerdiği tarihlerden sonrasına yerleştirmektedir. Mallwitz, Geometrik dönem kült yapısının en erken safhasındaki seviyesini MÖ 10-9. yüzyıllara, 4. taş sırasını da MÖ 7. yüzyıla vermektedir. Schiering ise her iki seviyeyi-tabakayı (5.ve 4. taş sıraları) bir tutarak aynı döneme vermektedir. Held, iki öneri karşısında bu alandan ve seviyelerden bulunmuş olan eserlerin büyük bölümü için (Kat.K3-7) MÖ 7. yüzyılın 2. yarısı ve bir eseri de (Kat.K8) MÖ 600 ile 6. yüzyılın ilk çeyreğine kadar olan süreci önermektedir.

¹ W.Held, *Das Heiligtum der Athena in Milet*, 2000, s.9, dipnot.25 Held önceki çalışmaların raporlarında anılan seramik buluntulardan ilkinin (Kat.K1) yanlışlıkla protogeometrik döneme tarihlendirildiğini düşünmektedir. Daha sonra Mallwitz tarafından Geometrik ve Geç Miken dönemi parçalarının yanında geç Geometrik parçalardan da söz edilmektedir. Ancak anılan parçaların İonia Geometrik dönemi içinde kesin olarak tarihlendirilmeleri mümkün olmamıştır.

Arkaik dönemde kutsal alan yeniden düzenlenmiştir (s.11-29). Bu dönemde ilk kez tapınağın inşası gerçekleşir. Geometrik dönem kült yapısı olduğu gibi kalır ancak çevresine köşeli bir koruma duvarı gelir. Bunun yanında oval yapının iç kısmında Arkaik dönemde plakalarla kaplandığı bilinmektedir. Burada Held tarafından dikkat çekilen önemli bir husus tabanın üzerinde MÖ 494'de Milet kentindeki Pers tahribatına işaret edebilecek ince kül tabakasına rastlanmış olmasıdır. Kutsal alandaki büyük yapı "Eski Athena Tapınağı" doğuya yönlendirilmiş bir tapınak olup bugün yalnızca pronaos ile naosun kuzeydoğu köşesi ayakta kalabilmiştir. Yapının geri kalan kısmı Helenistik dönemde evlerin inşasında ve Klasik dönem tapınağının batısı için feda edilmiştir.

Arkaik dönem yapısından günümüze en iyi korunmuş olarak iki anta duvarı ulaşmıştır. Duvarların dış kısımlarında yumuşak kireçli tuf bloklara, iç kısımlarında ise mermer kaplamalara rastlanılmıştır. Çevrede gerçekleştirilen sondajlarla tapınağın tahrip olduktan sonra tadilat görüldüğü ve değişikliklere gidildiği anlaşılmaktadır. Mallwitz ve Schiering tarafından ortaya konulan bu görüşleri Held yeniden ele alarak tapınağın çevresi ve tabakalaşmalar hakkında kendi görüşlerini sunmaktadır (s.20 v.d.).

Temel kalıntıları ve Arkaik dönem köşe volütü (Kat. S12) aracılığıyla Arkaik altarn durumu hakkında bilgi edinilebilmektedir (s.26 v.d.). Held'in önceki çalışmalara dayandırarak yaptığı tanımlamalarda Arkaik dönemde olasılıkla monumental bir Athena altarı söz konusuydu. Altar büyük bir olasılıkla 1907 yılında bulunan hayvan kemikleri ve yanık odun kalıntıları nedeniyle Geometrik dönem altarı olarak tespit edilen yerdedi. Bu alandaki devamlılık nedeniyle Klasik dönem altarı da bir önceki dönem altarnın üzerinde bulunmaktaydı.

Arkaik dönem kutsal alanının tarihlendirilmesi (s.27 v.d.) konusunda Held özellikle Mallwitz ve Schiering tarafından gerçekleştirilen stratigrafiye dayalı çalışmaları dikkate almaktadır. Buna göre tapınak için terminus post quem olarak Geometrik 4. tabakada ele geçmiş olan MÖ 7. yüzyıl buluntuları gösterilmektedir. Böylelikle Held tarafından tapınak için önerilen tarih bu parça için önerilen tarih ile aynı dönemi kapsamaktadır.

Klasik dönemde kutsal alan (s.30 v.d.) içinde tapınağın temelinde gnays plakaların kullanıldığı anlaşılmaktadır. Tapınağın üst yapı mimarisine ilişkin olarak birkaç mermer mimari parçadan başka bir buluntu ele geçmemiştir. Schiering tarafından Klasik dönem tapınağının inşaa başlangıç tarihi temelde bulunmuş olan seramiğe dayanarak MÖ 5. yüzyılın 2. çeyreğine verilirken, Held Pers tahribatına kadar olan döneme tarihlendirmektedir.

Milet Athena kutsal alanı üzerine olan çalışmanın ikinci ana başlığı kutsal alan ile ilgili rekonstrüksiyon ve alanın anlamlandırılmasına ilişkin kısımlar oluşturmaktadır (s.35-94). Kutsal alandaki en erken yapı olan kült yapısı kıyaslanabilir örnekler ışığı altında değerlendirilmektedir. Ancak buradaki en büyük problem Held tarafından ifade edildiği gibi oval biçimli, oda veya yapıların olmayışıdır. Bugüne kadar bilinen ve geometrik dönem kült yapısı ile kıyaslanabilecek oval planlı yapıların çoğunluğu MÖ 10-9. yüzyıllara tarihlendirilmekte olup bu yapılar çoğunlukla ev ve atölye olarak kullanılmışlardır. İçlerinde kutsal ev-kült odası veya dini amaçlarla kullanılmış olanlar da bulunmaktadır. Held, Geometrik dönem yapısının dini içeriğinden yola çıkarak yapıyı Delos-Kynthos'daki ilk Hera tapınağı (MÖ 700 yılları), Girit'te Kavousi'deki yapı (MÖ 8.yy sonu-7.yy başı) Atina yakınlarındaki Hymettos'da Zeus kutsal alanındaki yapı (geç. Geometrik dönem), Atina Akropolisi Athena Nike tapınağının porosnaikosu (MÖ 5.yy ortası), Lathuresa'da tapınağın kuzey köşesindeki naikos (MÖ 7.yy başı), Samos'ta Heraion'da Naikos I ile (MÖ 8-7.yy), Ephesos Artemision'da Arkaik naikos ve Didyma Arkaik dönem Apollon tapınağının naikosu ile kıyaslanmaktadır (s.35 v.d.).

Kült yapısının rekonstrüksiyonu ve fonksiyonu üzerine Held tarafından yapılan yorum bu yapının kült heykeli için muhafaza görevi gördüğü şeklindedir (s.43 v.d.). Bu noktadan hareketle kült yapısının hem Geometrik hem de Arkaik dönemde üstünün kapalı olması gerektiği düşünülmektedir. Held, bu doğrultuda bir rekonstrüksiyon önerisi yapmakta ve kült heykeline kaide gibi hizmet ettiği düşüncesi ile yapıyı Delos Apollon kutsal alanındaki, Atina Akropolisindeki Athena kült heykeli ve Samos Heraion'undan örneklerle kıyaslamaktadır.

Arkaik dönem tapınağının rekonstrüksiyonuna ilişkin çeşitli öneriler bulunmaktadır (s.45 v.d.). Öncelikle Armin v. Gerkan'ın tapınak mimarisine ilişkin görüşleri ele alınmaktadır. Ancak Armin von Gerkan tarafından ortaya konulan tamamlama önerisindeki eksiklikler Mallwitz tarafından yapılan çalışmada dikkate alınarak merkezdeki taşıyıcı direk-sütun sırası tamamlanarak pronaosda ikinci bir sıra kabul edilmektedir. Çatı kısmı erken Arkaik dönem Anadolu yapılarında olduğu gibi düz olarak düşünülmüştür. Çatıyı taşıyan ahşap dikmeler olasılıkla ahşaptan ionik başlıklara sahiptir. Mallwitz tarafından ortaya atılan rekonstrüksiyon önerisine Held kısmen katılmakla birlikte tapınağın alt yapısından başlayarak çatı seviyesine kadar kendi önerisini sunmaktadır (s.47 v.d.).

Tapınağın tüm batı tarafı günümüze kadar korunmadığı için yapının bazı bölümlerine ilişkin sorular cevapsız kalmaktadır. Ancak Held tarafından MÖ 6. yüzyıl tapınakları ile yapılan kıyaslamalar bazı eksik kısımların tamamlanması için bir çıkış noktası olabilecek niteliktedir. Bu bakımdan Delos'daki erken Apollon tapınağı, Naksos oikosu, Neandria'daki aeolik tapınak kıyaslama amaçlı örnekler olarak verilebilir. Bunun yanında Ephesos ve Didyma'daki büyük dipteros yapılar, Myus'da aşağıdaki tapınak, Samos Heraion'unda birbirini takip eden Hekatompedoslar ile yapılan kıyaslamalardan bazı sonuçlar çıkarılabilmektedir.

Arkaik dönem Athena tapınağının temel planına ilişkin öneride naos kısmında 8 adet dikmenin varlığı kabul edilmektedir. Naos giriş kapısının durumu ve genişliği ise başka bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Kapının konumu ve boyutu Held tarafından vurgulandığı gibi mevcut bütüncü durumuna göre tamamlanamamaktadır. Tapınağın bir peripteral yapı olması fikri hemen yakınında yer alan kült heykeli kaidesi gibi kullanılmış olan Geometrik dönem kült yapısının varlığı nedeniyle haklı bir biçimde mümkün görünmemektedir.

Tapınağın üst yapısına ilişkin değerlendirmelerde bugüne kadar taş sütunlara işaret edilecek hiçbir ize rastlanmamış olması nedeniyle önceki önerilerde de karşımıza çıkan sütunların ahşaptan olması gerekliliği fikri Held tarafından da kabul görmektedir. Duvarların kaide kısımları kırmızımsı kalkerli tüften oluşmakta olup duvarlara ait blokların büyük kısmı MÖ 5. yüzyılda kentün ve kutsal alanın yeniden inşası sırasında kullanılmıştır. Duvarların iç ve dış yüzeylerinde iki farklı malzemenin kullanılmış olmasına Held tarafından iki ayrı açıklama getirilmektedir (s.53 v.d.). Diğer bir öneri ve tartışma ise Arkaik dönem tapınağının çatısı ve cellasının boyutlarına, yüksekliğine ilişkindir. Mallwitz tarafından önerilen rekonstrüksiyona ilaveten Held, Athena tapınağını, Naksos oikosu, Olympia Heraionu ve Isthmia Poseidon tapınağı ile cella genişlikleri, duvar yükseklikleri ve oranlamalar bakımından kıyaslamaktadır.

Milet Arkaik dönem Athena tapınağı ile ilgili yayınlanmış olan bu çalışmada vurgulanmaya çalışılan bir diğer husus da tapınağın Arkaik İonia yapı geleneği içindeki ciddi yeri ve önemidir (s.57 v.d.). MÖ 6. yüzyılda kült yapıları tarihçesine bakıldığında Milet ve Didyma ve bu merkezlerin yanında Samos ve Ephesos önemli merkezler olarak karşımıza çıkarlar. Held'in burada yaptığı analizleri ele alacak olursak Samos'ta MÖ. 8. yüzyıldan tanınan Hekatompedos I ve MÖ 570'lerde Rhoikos tapınakları bilinmekle birlikte Milet'teki tapınak için kıyaslama yapabilecek yapılar Samos'ta yoktur. Benzer bir durum Ephesos için de geçerlidir. Miletos'ta MÖ 6. yüzyılın

erken safhasından Athena tapınağı dışında hiçbir dini yapının araştırılmamış olması ve bunların sayıları hakkında bilgileri de sınırlamaktadır². İonia, kuzeybatı Anadolu ve Ege Adaları özellikle Kykladlarda yer alan yapılarla yapılan kıyaslamalar Arkaik Athena tapınağının ensiz temel planında, merkezdeki ahşap dikme-sütun sırası ile düz çatısının MÖ 7. yüzyıl geleneğini yansıttığı görülmektedir. Bunun yanında yapının kesme taş duvarlarında özellikle iç kısımda mermer kaplamanın kullanılmış olması yapıya bu anlamda bir öncülük getirmektedir.

Klasik dönem tapınağı bir önceki yapıya güneybatı yönde temas edecek biçimde yerleştirilmiştir. Klasik dönemdeki Athena tapınağının ele alındığı dönemde kutsal alanın durumu irdelenmektedir (s.67 v.d.). Klasik dönem tapınağından günümüze yalnızca üç mimari eleman parçası ulaşabilmiştir. Armin von Gerkan'dan başlayarak pek çok bilim adamı anılan parçalara dayanarak mimari elemanların tamamlanmasına yönelik çalışmalar yapmışlardır (s.69 v.d.). Klasik dönem tapınağının erken rekonstrüksiyon önerileri arasında ilk olarak v. Gerkan'ın mimari parçalara dayanarak yaptığı öneri ele alınmaktadır (s.75 v.d.). Bu öneri bilim dünyasında kısmen kabul görmüştür. 1975 yılında Mallwitz, v.Gerkan'ın temel planını ele alarak geliştirmiştir (s.77 v.d.). Held, kendi sunduğu rekonstrüksiyon önerisinde daha önceki iki öneriyi de dikkate alarak yeni bir sunum yapmaktadır (s.80 v.d.). Yeni öneriye göre sütun aralıkları önceki iki öneriden farklı tutularak hesaplanmakta ve bunun sonucu olarak da yapı 6X9 sütunlu bir tapınak olarak önerilmektedir. Yeni öneride tartışılan diğer bir husus ise tapınağın üzerinde yer aldığı teras ile yapı arasındaki ilişkidir (s.85 v.d.).

Klasik dönem Athena tapınağının bir teras üzerinde yer alıyor olması nedeniyle kendi zamanı içerisindeki yapılarla yapılan kıyaslamalardan teras üzerinde yer alan tapınak uygulamasının doğu kökenli bir uygulama mı yoksa Yunan yapı geleneğinin bir sonucu mu olduğuna yanıt bulunmaya çalışılmaktadır. Held, bu noktada Klasik dönem Athena tapınağını Anadolu ve Anadolu dışı bilinen örneklerle kıyaslayarak bir sonuç çıkarmaya çalışmaktadır. Batı Anadolu'da Neandria, Larisa ve Bayraklı'da podyum üzerinde yer alan yapılar bilinmektedir. Bunların dışında Erythrai'daki Athena, Milet'in Karadeniz kolonilerinden Histria'da hem Aphrodite hem de Zeus-Polieus tapınakları podyum üzerinde yer almaktadırlar. Batı Anadolu'da Eski Gargara'nın batusındaki kutsal alan ile Myus'daki Arkaik tapınak Milet'teki yapı ile kıyaslanabilen örneklerdir. Milet'teki tapınak sütun aralarındaki açıklıklar bakımından dorik yapılarla kıyaslanabilmektedir. Athena tapınağı İonia topraklarında yükselen dorik etkileri yansıtan ilk yapılarıdır.

MÖ 5.yüzyıl ve sonrasında tapınak ve kutsal alanın durumu hakkındaki bilgiler bu bölgede gerçekleştirilen kesit biçimli küçük araştırmalara dayanmaktadır (s.91 v.d.). Klasik dönem kutsal alanı stratigrafik araştırmalara göre en erken MÖ 5. yüzyılın 2. çeyreğine tarihlendirilmektedir. Kutsal alandaki ilk ciddi değişiklik geç Helenistik dönemde inşa faaliyetleri sırasında olmuş ve kutsal alan küçültülmüştür. Roma döneminde ise tapınak terası çevresine yerleştirilen dükkanlarla yeni bir düzenleme getirilmiştir. Tapınak alanındaki düzenlemeler MS 2. ve 3. yüzyıllara kadar devam etmiştir.

Milet'teki Athena kutsal alanına ilişkin çalışmanın üçüncü bölümünü buluntular oluşturmaktadır. Bu bölümde bugüne değin kutsal alandan çıkarılmış, bugün bir kısmını yalnızca kazı günlükleri veya çizimlerden tanıyabildiğimiz buluntular da dahil olmak üzere tüm eserler ilk kez bir bütünlük içinde ele alınmaktadır. İlk büyük grubu oluşturan seramik buluntular (Kat.K1-30) Geometrik dönemden MÖ 6. yüzyılın sonuna kadar uzanan süreci kapsamaktadır.

² Held bu noktada W. Koenigs tarafından Arkaik mimari parçalar üzerinde yapılan çalışmalar neticesindeki sonuçlara işaret etmektedir. Bkz. W. Held, *Das Heiligtum der Athena in Milet*, *Milesische Forschungen*, Band 2, 2000, s.60, dipnot 257.

İkinci buluntu grubu olan taş eserlerin büyük çoğunluğu bugün için kaybolmuştur. Taş eserlerden yalnızca ikisi, bir Kore'ye ait baş (Kat.S1) ve mermer kap (Kat.S8) en önemli buluntular olarak karşımıza çıkarlar. Metal buluntular üçüncü büyük buluntu grubunu oluştururlar. Bu buluntular arasında özellikle bronz Grifon protomları yoğunluğu oluşturmaktadırlar (Kat.B1-20). Protomlar dışında bronz hayvan heykelcikleri, Mısır, Kıbrıs ve Kuzey Suriye-Geç Hitit Bronzları, silah ve parçaları, aletler diğer metal eserlerdir (Kat.B21-117). Son buluntu grubu ise üç ana başlık dışındaki malzemelerden üretilmiş olan fayans, pişmiş toprak ve fildişi eserlerden oluşmaktadır (Kat.V1-7).

Held buluntu bölümünün sonunda tapınak alanından ele geçmiş ve tapınağa adanmış olan tüm eserleri kronolojik, köken ve buluntu yerlerine göre genel değerlendirmelere tabi tutmakta ve eserleri tapınak ile ilişkilendirmektedir.

Sonuç bölümünde önceki bölümlerde elde edilen bulgular neticesinde Athena kutsal alanının tarihsel gelişimi ele alınmaktadır (s.179 v.d). Çalışmanın sonunda A.Gültekin Çorbacı tarafından 1957 yılı kazıları sırasında ele geçmiş olan metal buluntular üzerinde gerçekleştirilen restorasyon ve konservasyon çalışmalarına ilişkin değerlendirmeler yer almaktadır. (s.185 v.d.).

Sonuç olarak Winfried Held tarafından " Milet Athena Kutsal Alanı " üzerine hazırlanmış olan yapıt yaklaşık 100 yıl önce kazılmaya başlanan, Pers istilasında önemli ölçüde tahrip olan, kentteki Helenistik ve Roma dönemi imar faaliyetleri sırasında değişikliklere uğrayan kutsal alan üzerine yapılmış olan ve bütünlük içeren önemli bir çalışmadır. Çalışma içeriğinde hem Arkaik hem de Klasik dönem tapınaklarına ilişkin iki yeni rekonstrüksiyon önerisi getirilmektedir. Tapınak, Batı Anadolu coğrafyası içerisindeki konumu ve önemi ile podyum üzerinde yer alan tapınak, teras ve tapınak arasındaki ilişkiler bakımından çeşitli sorulara yanıt getirmeye çalışmaktadır. Çalışmanın önemli bir sonucu da bugüne kadar kazı raporları dışında pek de değinilmemiş olan buluntuları burada bir bütünlük içerisinde ele almış olmasıdır. Böylelikle günümüze kadar çok az kısmı ile korunmuş olan, mimari elemanlarından yok denecek kadar az parçanın mevcut bulunduğu Athena tapınağının mimarisi ve kutsal alanın tarihçesi tamamlanmaya çalışılmaktadır. Kuşkusuz bu alanda gelecekte yürütülecek olan çalışmalar bugün için açık kalan soruların da yanıtlanabilmesine olanak tanıyacaktır.

ERHAN ÖZTEPE

